

Rávana's Commentary on the Rig Veda, by FITZ-EDWARD HALL,
ESQUIRE, D. C. L.

To the Secretary to the Asiatic Society of Bengal.

Bombay, April 11, 1862

SIR,—Accompanying this note I send, for the Journal, some extracts from a commentary on the *Rig-veda*, by one Rávana. Time fails me to put into presentable shape for the press a translation of them, and remarks thereon, which I had hoped to communicate with the Sanskrit.

The extracts are contained in the *Paramártha-prapá*, a volume of scholia, by Súrya Pandit, on the *Bhagavad-gítá*. Some account of Súrya, who lived in the first half of the sixteenth century, will be found in my *Contribution towards an Index to the Bibliography of the Indian Philosophical Systems*, pp. 119, 120.* I have indicated numerically, by *mandala*, *súkta*, and *rich*, the passages of the *Rig-veda* which are expounded.

That a Rávana wrote annotations on some portion of the Veda, is hinted by Mallári. See the *Graha-lághava*, &c., Calcutta edition, p. 5. At Ajmere, at Gwalior, and elsewhere, pandits have, again and again, assured me of their having seen, and even of their having possessed, the whole of Rávana's commentaries on the *Rig-veda* and *Yajur-veda*. And I hesitate to conclude, that herein they were cretizing; as I am unable to conceive why they should have wished to deceive me.

On the authority of the *Bháva-prakás'a*, by Bháva Mis'ra, son of Laṭakana Mis'ra, some Rávana or other composed a *Kumára-tantra*. A work of like title, Bháva alleges, is ascribed to Sanatkumára.

Your obedient servant,

FITZ-EDWARD HALL.

* The extracts, now given, were originally printed in a preface to this work which was subsequently cancelled.

तद्विष्णाः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव
चक्षुराततम् ॥ १. २२. २०. ।

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णो-
र्यत् परमं पदम् ॥ १. २२. २१. ।

अत्र रावणभाष्यम् । विष्णोर्व्यापनशीलस्याऽपि परमात्मनः । तत्
परमं पारमार्थिकं पदं अभिव्यक्तिस्थानम् । दिवि मूर्ध्नि भूमध्ये
वर्तते । त्रिपादस्यामृतं दिवीतिश्रुतेः । सत्यज्ञानानन्दात्मकं विष्णोः
पदम् । तत् किम् । यत् सूरयो महानुभावाश्चक्षुराततं विस्तृतमिव
कृत्वा सदा अव्यवधानेन पश्यन्ति निरन्तरं साक्षात् कुर्वन्ति । यद्वा
चक्षुरर्थप्रकाशकम् । इव एवकारार्थे । आततमपरिच्छिन्नमेव यथा
स्यात् तथा पश्यन्ति । तत् तस्मात् । विप्रासो विप्राः श्रेष्ठमतयः । वि-
पन्यवो मेधाविनः । जागराच्चकुरिति जागृवांसः दृश्यप्रपञ्चाद् दीर्घ-
स्वप्नात् सकाशात् जागरं प्राप्ता इत्यर्थः । प्रोक्तवदनुभूयमानं पदं
समिन्धते समृद्धिं नयन्ति सर्वात्मकत्वेन पश्यन्ति । अत्रैतदुक्तं भवति ।
अभ्यासदशायां सुषुम्नाविवरेण भूमध्यं प्रापितया इष्टया पश्यन्ति ।
व्यवहारदशायां तु सकलविषयप्रतीतिरूपेण तदेव पश्यन्तीत्यर्थः ।

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वन्धनं न्नन्यो अभि चाकशीति॥

१. १६४. २०. ।

रावणभाष्यम् । अत्र लौकिकप्रसिद्धा दृष्टान्तेन जीवपरमात्मानौ
स्तूयेते । यथा लोके द्वौ सुपर्णौ सुपतनौ शोभनगमनौ सयुजा समान-
योगौ सखाया समानस्थानौ समानं वृक्षं एकं देहाकारवृक्षं परिष-
स्वजाते आश्रयतः । तयोरन्यः एकः पिप्पलं फलं स्वादुतरमस्ति ।
अपरः अनन्नं अभिचाकशीति अभिपश्यति । तद्वत् द्वौ सुपर्णस्था-
नीयौ क्षेत्रज्ञपरमात्मानौ सयुजा समानयोगौ । योगो नाम सम्बन्धः ।
स च तादात्म्यलक्षणः । स एव आत्मा जीवात्मनः स्वरूपं एवमन्यस्या-
ऽपि इत्यैकात्म्यम् । अतएव समानस्थानौ । यस्य यादृशं स्थानं

स्फुरणं परमात्मनः तदेवेतरस्याऽपि । अतएव सखायौ एकरूपप्रका-
शावित्यर्थः ।

युवा सुवासाः परिवीत आगात् स उ श्रेयान् भवति
जायमानः ।

तंधीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्योऽमनसा देवयन्तः ॥

३. ८. ४. ।

रावणभाष्यम् । बाल्यवार्धक्याद्यैर्देहविकारैर्विरहितः युवा मुख्य-
प्राणः । सुसु वासः प्रावरणं यस्य सत्त्वाकारान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बित-
शरीरावृतः सन् । आगात् जीवदशां प्राप्तः । उ इति निश्चयेन ।
स जायमानः प्रादुर्भूतः सन् सत्कर्मनिरतो भवति । स स्वाध्यः सुखे-
नाऽऽराध्यः । तमेवंविधम् । धीरासः दृढव्रताः । कवयः क्रान्तदर्शिने
ज्ञानिनः । देवयन्तो देवत्वं प्राप्तुमिच्छन्तः । मनसा सह उन्नयन्ति
सुषुम्नाविवरेण ऊर्ध्वं नयन्ति ।

यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो
अस्ति ।

यदीं शृणोत्यलं कं शृणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य प-
न्याम् ॥ १०. ७१. ६. ।

रावणभाष्यम् । अत्र सचिशब्दः सखिवाची । सचीन् सखीन्
परमप्रेमास्पदान् विषयान् वेत्तीति सचिवित् । तमुपकारकम् । अत-
एव सखायं परमात्मानम् । यः पुरुषः तित्याज त्यक्तवान् । आत्मबहि-
र्मुख इत्यर्थः । तस्य पवनात्मिकायामपि वाचि सत्यत्वभागो नाऽस्ति ।
किंपुनर् जल्परूपायाम् । तथा ईम् इत्ययं बहिर्मुखः यच्छृणोति
शास्त्रश्रवणं करोति । तदलंकमलीकमसत्यम् । हि यस्मात् कारणात् ।
स सुकृतस्य सत्यस्य ब्रह्मणः । पन्थां पन्थानं मार्गम् । न प्रवेद न जा-
नाति । तथा मुह्यन्त्यन्ये अभितो जनासः । इहाऽस्माकं मघवा
सूरिरस्त्विति ।

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्वाह्मणाः संयजन्ते सखायः ।
अत्राहृत्वं विजहुर्वेद्याभिरोहब्रह्मणो विचरन्त्यु त्वे ॥

१०. ७१. ८. ।

इमे ये नाऽर्वाङ्ग परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेक-
रासः । त एते वाचमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते
अप्रजज्ञयः ॥ १०. ७१. ९. ।

रावणभाष्यम् । हृदा बुद्धिरूपेण मनसा । तष्टेषु निराकृत्येषु । मनसो
जवेषु वृत्तिरूपेषु मनोवेगेषु सत्सु । यत् यस्मात् कारणात् । ब्रा-
ह्मणाः ब्रह्मज्ञाः । सखायः सर्वभूतसु हृत्तमाः सन्तः । सम्यक्प्रकारेण
यजन्ते । अन्तर्यागं कुर्वन्ते । तत्राऽन्तर्यागे क्रियमाणे किं भवतीत्याह ।
अत्रेति । अत्र अहृत्वं इति पदविभागे अहेत्यत्राऽनुस्वारलोपश्चान्दसः
अहृत्वं विजहुः अन्तर्यागेन भेदभावनं त्यक्तवन्तः । किम्भूताः
वेद्याभिर्विद्याभिः ज्ञानवृत्तिभिः । अभि ऊह्यं ब्रह्म यैस्ते । पदार्थ-
प्रतीतिरूपेण ज्ञातब्रह्मणः सन्तः । उ इति निर्धारणे । त्वे एकत्वे ।
विचरन्ति अखण्डैकरसत्वेन व्यवहरन्ति । तदुक्तमागमेऽपि ।

खाधिष्ठानगते कुण्डे चिद्रूपं वक्त्रिमुज्ज्वलेत् ।

जुहुयात् प्रणवेनाऽत्र त्वमहन्तां निवेदयेत् ॥

आत्मन्याऽऽत्मानमद्वैते भूत्वा सच्चित्सुखात्मकः ।

स्थीयते यत् कियत्कालं सोऽन्तर्यागः स्मृतो बुधैः ॥ इति ।

इमे य इति । इमे ये उक्तलक्षणाः पुरुषाः ते । अर्वाङ्गमनुष्यलोके ।
न चरन्ति न सम्भवन्ति । न पर इति सकारान्तमव्ययम् । परस्मिन्
देवलोकेऽपि नोत्पद्यन्ते । कृताकृतैः कर्मभिरुत्तमाधमलोकं न गच्छन्ति
किन्त्वत्रैव ब्रह्मोभूतास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव
समवलीयन्त इति श्रुतेः । परन्तु ब्राह्मणाः जातिमात्रविप्राः । तथा
सुतं सोमम् अभिषुतं कुर्वन्तीति सुतेकरास्त एव सुतेकरासो
याज्ञिकास्तथा न भवन्ति । किन्तु ते उत्तमाधमगतिं प्राप्नुवन्त्येवे-
त्यर्थः । अत्र हेतुमाह । त एत इति । त एते निरूपितप्रकारा ब्रा-
ह्मणाः सुतेकराश्च । वाचं फलप्रतिपादिकाम् वेदवाणीम् । अभिपद्य
ज्ञात्वा । सिरीः *सारिणः कृषिकर्तार इव भूत्वा पापया फला-

प्रया । तन्त्रं यज्ञादिकं तन्वते विस्तारयन्ति । अतएव अप्रजज्ञयः न प्रकृष्टा जज्ञिः जन्म एषां ते अपकृष्टजन्मान इत्यर्थः ।

सर्वे नन्दन्ति यज्ञसागतेन सभासाहेन सखा सखायः ।

१०. ७१. १०. ।

रावणभाष्यम् । न तस्य प्रतिमाऽस्ति तस्य नाम महद् यज्ञ इति श्रुतेः यज्ञसा परमात्मना । आगतेन प्राप्तेन । सर्वे देहिर्नो नन्दन्ति । परमानन्दाप्नुता भवन्ति । किम्भूतेन सभासाहेन सभामिन्द्रिय-सभां लौकिकव्यवहारं वा सहते आक्रमते तथाविधेन । पुनः किम्भू-तेन सखा उपकारकेण । किम्भूताः सर्वे सखायः सर्वभूतसुहृत्तमाः । तथा च सर्वभूतसुहृत्तमत्वमेवाऽऽत्मप्राप्तेर्निदानम् । न तूत्तमाधमत्व-मिति ।

आविरभून् महि माघोनमेषां विश्वं जीवं तमसो
निरमोचि ।

महि ज्योतिः पितृभिर्दत्तमागादुरुः पन्था दक्षिणाया
अदर्शि ॥ १०. १०७. १. ।

अत्र रावणभाष्यम् । एषामाचार्याणां माघोनं महि आविरभूत् । इन्दति जानाति इति व्युत्पत्त्या मघोन इन्द्रस्य परमात्मन इदं माघो-नम् । महि महत्त्वम् । आविरभूत् आविर्भूतं । कुत इत्यत आह । महोति । महि महत्त्वम् । ज्योतिर्ज्ञानं पितृभिरस्माभिर्दत्तं सत् आगात् प्राप्तम् । तेष्वाचार्येषु परिणतम् । येन ज्योतिषा विश्वं जीवं सर्वं जगत् । तमसोऽज्ञानात् निरमोचि निर्मोचितम् । अथ कथम-स्माभिस्तेभ्य एवाऽर्पितमित्याह । तैः उरुर्निरवधिकफलो दक्षिणायाः पन्था मार्गः अदर्शि दृष्टः । मोक्षार्थिभ्य आत्माख्यदक्षिणाया मार्गस्य फलं निरवधिकमिति ज्ञातमित्यर्थः ।

चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।
तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्यत्र देवा दधिरे भाग-
धेयम् ॥ १०. ११४. ३. ।

एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं

विचष्टे । तं पाकेन मनसा ऽपश्यमन्तितस्तं माता रेह्लि
स उ रेह्लि मातरम् ॥ १०. ११४. ४. ।

रावणभाष्यम् । चत्वारः कपर्दी उत्कर्षा यस्याः सा चतुष्कपर्दी
पूर्वापक्रान्ता माया । अथ तानेवोत्कर्षानाऽऽह । युवतिरित्यादि ।
युवतिः सदा तरुणी । कदाऽपि वार्धकं न प्राप्नोति । अयमेक
उत्कर्षः । तथा सुपेशा सुतरां पेशा सुपेशा कुण्डला अघटनघटना-
पटीयसी । तदुक्तम् ।

यथा खन्नमुहूर्तं स्यात् संवत्सरशतभ्रमः ।

तथा मायाविलासोऽयं जायते जाग्रतिभ्रमः ॥ इति ।

अविद्या च तथा विद्या जीव ईश्वर एव च ।

तत्कृतौ बन्धमोक्षौ च षडस्माकमनादयः ॥ इति ।

अयं द्वितीय उत्कर्षः । तथा घृतप्रतीका घृतवन्मिष्टं प्रतीकमुपक्रमो
यस्याः सा परिणामे विधोपमेत्यर्थः । अयमेव तृतीय उत्कर्षः । तथा
वयुनानीति वयुनानि ज्ञानानि । वस्ते ह्यादयति । तद्विपरीतस्व-
भावत्वात् । तर्हि चतुस्तुत्कर्षवती मायैवाऽस्ति कथमीश्वरप्रसिद्धिरि-
त्याह । तस्यामिति । तस्यामुक्तलक्षणायां मायायाम् । सुपर्णा सुपर्णा
शोभनपतनौ । जीवेश्वरौ । पक्षिणाविव वृषणौ सदसत्फलवर्षि-
तारौ । द्विवचनस्य वा कृन्दसौत्यात्वम् । निषेदतुर्निषमौ स्थितौ । कुतो
ज्ञातमेतदत आह । यत्रेति । यत्रत्यं भागधेयमर्थप्रकाशसामर्थ्यम् ।
द्योतयन्त्यर्थान् प्रकाशयन्ति । ते देवाश्चक्षुराद्याः । दधिरे घृतवन्तः ।
अनेन ज्ञाननिरोधनकर्त्र्या मायायाः सकाशात् । ईश्वरस्य वैलक्षण्यं
द्योतितम् । अथ सुपर्णाविति द्विवचनेनेश्वरस्य द्वैविध्यमापन्नम् ।
तत् परिहरति । एक इति । वस्तुतः सुपर्ण एक एव । स समुद्र-
माविवेश समुदयति तिरोधत्ते । एवंविधं प्रपञ्चमाविवेश । तत् स्फुटं
प्राविशदिति श्रुतेः । स इदं भुवनं स्थूलप्रपञ्चभूतम् । विचष्टे ज्ञातवान् ।
तं पाकेन परिपक्वेन बुद्धिरूपेण मनसा । अन्तितः अभ्यन्तरतः ।
यावदपश्यमद्राक्षं तावत् तं सुपर्णम् । माता माया । रेह्लि । लिह
आखादने । विसर्गेति (?) विहजति त्यजति । तथा उ इति निश्चि-
तम् । सुपर्णः मातरं विहजति । द्विवचनं तु तादात्म्यविषयकम् ।
अतएव अग्रतो वक्ष्यति । सुपर्णं विप्राः कवयो वक्षोभिरेकं सन्तं ब्रह्मा
कल्पयन्तीत्यादि ।